

Referat: Empiryczna weryfikacja przyczyn bezdomności kobiet.

Z uwagi na rosnącą liczbę wśród bezdomnych matek z małymi dziećmi i kobiet samotnych, niezbędnym staje się dookreślenie przyczyn bezdomności oraz poznanie sposobów radzenia sobie przez nie z tym problemem. Kategoria matek bezdomnych i ich dzieci wymaga oddzielnych i szczególnie wnikliwych badań z uwagi na rangę społeczną zjawiska. Dotyczy ono bowiem najmłodszego pokolenia, które poprzez mechanizmy projekcji i identyfikacji przenosi wzorce przyjętego sposobu funkcjonowania społecznego, co sprzyja dziedziczeniu bezdomności.

Publikacja kierowana jest do praktyków zajmujących się problemem bezdomności i zawiera uogólnienia wieloletnich badań bezdomnych kobiet przebywających w schroniskach wrocławskich.

W niniejszej pracy bezdomność traktuję jako względnie trwałą sytuację życiową ludzi nie posiadających z powodów społecznych i indywidualnych własnego mieszkania, bez możliwości uzyskania takiego miejsca i nie mających oparcia w najbliższej rodzinie.

Metody i narzędzia badawcze:

- wywiad kwestionariuszowy
- badanie dokumentów
- Kwestionariusz Osobowości Eysencka (EPQ-R)

Teren badań, czas badań, dobór próby badawczej

Badania miały charakter długofalowy celem znalezienia trwałych przyczyn bezdomności. Trwały od czerwca 1995 roku do października 1999r.

Próbę badawczą stanowiły mieszkanki schronisk dla bezdomnych kobiet we Wrocławiu w liczbie 165

Dobór próby był celowy.

Podstawą doboru próby była indywidualna zgoda respondentek na prowadzenie badań, które były wykonywane zgodnie z zasadami badań pedagogicznych i socjologicznych.

Badania miały charakter eksploracyjny, ponieważ zjawisko masowej bezdomności w Polsce zaistniało jako problem społeczny po 1989r. Brak pogłębionych badań nad uwarunkowaniami bezdomności kobiet spowodował, że nie precyzowałam hipotez, ponieważ zdaniem T. Pilcha „hipoteza powinna być zbudowana na podstawie uznanej wiedzy naukowej”¹.

Omówienie wyników badań własnych

Spoleczno-demograficzne cechy badanych bezdomnych kobiet

¹ Pilch T.: *Zasady badań pedagogicznych*, Wydawnictwo Akademickie „Zak”, Warszawa 1995, op. cit., s. 27.

W prowadzonych badaniach dotyczących społecznych i indywidualnych uwarunkowań bezdomności kobiet wyróżniłam społeczno-demograficzne determinanty bezdomności badanych kobiet takie jak: wiek, wykształcenie, zawód, stan cywilny, liczba posiadanych dzieci, główne źródło utrzymania.

Obliczenia komputerowe umożliwiły mi pokazanie rozkładu wyników dla dwóch grup kobiet w związku z ich statusem w schronisku. Celem pokazania specyfiki bezdomności kobiet samotnych i matek z dziećmi zamieszczone poniżej wyniki badań dotyczą dwóch grup, z uwagi na status kobiety w schronisku:

I grupa: **kobiety samotne** (w tabelach: „kobieta samotna”);

II grupa: **matki z dziećmi** (w tabelach: „matka z dzieckiem”).

Status kobiety w schronisku

Kategorie respondentek	Częstość	Procent
kobiety samotne	62	37,6
matki z dzieckiem	103	62,4
Ogółem	165	100,0

Wiek

Poniższe tabele wskazują, że w kategorii **kobieta samotna** największy procent stanowią kobiety w przedziale wiekowym od 36 do 45 lat (45,2%), nieco niższy procent kobiet samotnych był w przedziale wiekowym 46-55 lat (33,9%), w przedziale wiekowym 26-35 lat (17,7%). Najmniejszy procent bezdomnych samotnych kobiet stanowiły kobiety do 25 lat (3,2%).

Z kolei w kategorii **matka z dzieckiem** największy procent stanowiły kobiety w przedziale wiekowym 36-45 lat (34%), nieco niższy procent był w przedziale wiekowym 26-35 lat (32%), w wieku do 25 lat było 26,2% matek z dzieckiem. Najmniejszy procent matek z dzieckiem był w przedziale wiekowym od 46-55 lat (7,8%).

Samotne kobiety znajdują się więc przede wszystkim w przedziale wiekowym 36-55 lat, kobiety z dziećmi do 45 lat. Samotne kobiety są zatem starsze. Wiekami zwiększonego ryzyka bezdomności jest przedział 26-45 lat.

Wykształcenie

W kategorii **kobieta samotna** największy procent stanowią kobiety z wykształceniem zasadniczym zawodowym (43,5%), podstawowym (37,1%), średnim (11,3%). najniższy procent stanowią kobiety z wykształceniem wyższym (8,1%). W kategorii **matka z dzieckiem** najwyższy procent kobiet stanowią kobiety z wykształceniem podstawowym (44,7%), zasadniczym zawodowym (34,0%) i średnim (21,4%). W tej kategorii nie było kobiet z wykształceniem wyższym.

Kobiety samotne są więc lepiej wykształcone niż **kobiety z dziećmi**. Jednocześnie należy stwierdzić, że niski poziom (79,4%) nie przekracza wykształcenia szkoły zawodowej, zatem wykształcenie może być czynnikiem podwyższającym ryzyko bezdomności kobiet.

Zawód

W kategorii **kobieta samotna** 62,9% kobiet posiada zawód, a 37,1% kobiet nie posiada zawodu. Natomiast w kategorii **matka z dzieckiem** aż 71,8% kobiet posiada zawód i 28,2% nie posiada zawodu.

Z wyszczególnionych danych liczbowych wynika, że kobiety przebywające w schronisku im. Św. Brata Alberta we Wrocławiu posiadają możliwości zawodowej aktywności. Niestety, przeobrażenia ekonomiczne w kraju powodują, że kobiety te mają ogromne trudności w znalezieniu pracy. Szczególnie ta zależność była widoczna w przypadku matek z dziećmi. Potencjalni pracodawcy - jak to wynika z badań - rezygnowali z zatrudnienia kobiety, gdy dowiadywali się, że jest ona matką samotnie wychowującą dziecko i jest ze schroniska dla bezdomnych.

Stan cywilny

W kategorii **kobiet samotnych** największy procent stanowiły panny (56,5%), mężatki (21,0%), rozwiedzione (14,5%), najniższy procent stanowiły wdowy (8,1%). Z kolei w kategorii **matka z dzieckiem** największy procent stanowiły mężatki (40,8%), panna (24,3%), rozwiedziona (18,4%), w separacji (13,6%), wdowa (2,9%).

Można tym samym przypuszczać, że związek małżeński nie jest czynnikiem zabezpieczającym przed bezdomnością.

Liczba posiadanych dzieci

W trzech badanych przeze mnie schroniskach przebywały **matki z dziećmi**. Nie wszystkie jednak dzieci przebywały z matkami w schroniskach. Tabela poniżej prezentuje liczbę dzieci podawaną przez badane kobiety w trakcie badań i dotyczy wszystkich dzieci urodzonych przez badaną kobietę.

Bezdomność matek i ich dzieci jest problemem szczególnie znaczącym i wymaga oddzielnych i wnikliwych badań z uwagi na rangę społeczną problemu, ponieważ bezdomność matki wielokrotnie skalę problemu bezdomności dzieci.

Liczba posiadanych dzieci

		Częstość	Procent
Liczba dzieci	1-3 dzieci	78	75,7%
	4 i więcej dzieci	25	24,3%
	Ogółem	103	100,0

Główne źródło utrzymania

W kategorii **kobieta samotna** najwięcej kobiet utrzymywało się z renty/emerytury (45,2%), a bez dochodów było 41,9% badanych w tej kategorii kobiet. Z zasiłków korzystało 9,7% kobiet, a z poborów 3,2% kobiet samotnych. W kategorii **matka z dzieckiem** 36,9% badanych było bez dochodów. Kobiety tłumaczyły to faktem, że dotychczas były na utrzymaniu męża lub konkubina i zajmowały się wychowaniem dzieci. Po opuszczeniu poprzedniego miejsca zamieszkania pozostały bez dochodów. Wiele badanych matek z dzieckiem starało się uzyskać alimenty przez sąd rodzinny.

Z zasiłków korzystało 28,2% badanych matek z dzieckiem. Z alimentów korzystało 15,5% matek z dzieckiem, z poborów korzystało 10,7% kobiet, z rent i emerytur korzystało 8,7% badanych matek z dzieckiem.

Głównym źródłem finansowania zaspokojenia potrzeb badanych są niezarobkowe formy. Można więc sugerować, że czynnik ten zwiększa ryzyko bycia bezdomną.

Wcześniejszy pobyt w schronisku

W kategorii kobiet samotnych 72,6% respondentek stwierdziło, że nie przebywało wcześniej w innych schroniskach, natomiast 25,8% kobiet samotnych potwierdziło pobyt w innych schroniskach. W kategorii matka z dzieckiem 70,9% kobiet w odpowiedzi zaprzeczyło, że przebywały wcześniej w innych schroniskach. Z kolei 29,1% matek z dzieckiem potwierdziło, że przebywało w tym samym lub innym schronisku. W sytuacji matek z dziećmi przyczyną wcześniejszych pobytów w schroniskach były powtarzające się konflikty w rodzinie połączone z przemocą męża lub konkubina wobec matki. Kobiety posiadające dzieci podkreślały, że uciekały z domu w obawie przed mężem lub konkubinem, który w stanie upojenia alkoholowego dotkliwie znęcał się nad nimi. Wśród bezdomnych kobiet dominuje więc bezdomność pierwszorazowa, niemniej aż prawie 1/3 badanych jest w bezdomności trwałej lub cyklicznej, przy czym samotność kobiet nie różnicuje znacząco tego zjawiska.

Województwo ostatniego pobytu

Największy procent kobiet pochodził z miasta Wrocławia (55,2%) i z innych regionów Polski (41,2%). Z województwa byłego wrocławskiego pochodziło 3,6%.

W badaniach potwierdzono wcześniej sygnalizowaną prawidłowość, iż duże miasta są celem wędrówki bezdomnych. Jak się okazuje, również kobiet samotnych i dzieci. Jednocześnie prawie połowa badanych kobiet to jednak mieszkanki Wrocławia. Oznacza to, że stosowana polityka państwa i władz lokalnych wobec tej kategorii osób jest nieskuteczna, podobnie jak działalność instytucji i organizacji. Badane bowiem znalazły się w sytuacji bezdomności mimo działania ww. Biorąc pod uwagę trwałość bezdomności badanych, tym gorszą oceną należy wystawić działalności władzom publicznym i ruchom społecznym.

Makrospołeczne i mikrospołeczne uwarunkowania bezdomności badanych kobiet

W badanej grupie bezdomnych matek z dziećmi i kobiet samotnych (N = 165) wśród przyczyn bezdomności mających związek z transformacją ustrojową w Polsce w latach 1989-1999 należy wymienić: utratę pracy (2,30%), eksmisję na bruk (3,20%), biedę/ubóstwo (6,8%) oraz pośrednio alkoholizm partnera (13%).

Systemowe zmiany polityczne, społeczne i gospodarcze implikują nowe warunki funkcjonowania rodzin. Spośród szeregu symptomów współczesnych przeobrażeń rodziny podkreśla się przede wszystkim pogłębiające się natężenie zjawisk patologicznych lub dewiacyjnych. W badaniu uchwycono więc związek między makrospołecznymi uwarunkowaniami bezdomności (utrata pracy), a mikrospołecznymi (dysfunkcja rodziny) i w efekcie z indywidualną sytuacją badanych.

Badane kobiety wskazywały na takie zjawiska występujące w rodzinie jak: konflikty rodzinne (26%), alkoholizm (23%), ubóstwo (18%), przemoc fizyczna (17%), niezaradność życiowa (5%), choroba psychiczna w rodzinie (1%). Zwrócić należy uwagę na fakt, że 9% badanych kobiet nie chciało wypowiedzieć się na temat własnej rodziny tłumacząc się złym samopoczuciem lub niechęcią do opowiadania o tym co przeżyły wcześniej.

Na pytanie dotyczące występowania alkoholizmu w rodzinie pochodzenia 27,9% badanych kobiet przyznało się do alkoholizmu w rodzinie. W kategorii matka z dzieckiem 41,7% badanych kobiet potwierdziło występowanie alkoholizmu w rodzinie pochodzenia, przy czym najczęściej podkreślały, że zdarzało się to w rodzinie męża lub konkubina, przenosząc tym samym odpowiedzialność za swój stan bezdomności na partnera życiowego. Badane kobiety unikały wypowiedziania się na temat częstotliwości picia alkoholu przez nie same. Najczęściej podkreślały, że piją tylko okazjonalnie, najczęściej z okazji uroczystości rodzinnych.

Z badań wynika, że po utracie pracy w rodzinie lub konkubinacie nasilało się spożycie alkoholu, agresja i przemoc wobec kobiet i dzieci. Gdy brakowało pieniędzy na kupienie alkoholu - jak to w wywiadach podkreślały kobiety - ich partnerzy życiowi zaczęli wynosić z mieszkania różne przedmioty codziennego użytku, sprzedawali je lub wymieniali na alkohol, często niewiadomego pochodzenia. Z badań wynika, że bezdomność badanych matek z dziećmi i kobiet samotnych dotyczy przede wszystkim rodzin dysfunkcyjnych, w których szczególnie wyraźnie zaznacza się alkoholizm, ubóstwo i bieda, liczne konflikty rodzinne połączone z przemocą fizyczną, psychiczną i nierzadko seksualną.

Problem bezrobocia w badanych rodzinach i konkubinatach pogłębiał wzajemne konflikty i prowadził do dalszej degradacji rodziny. Mechanizm zjawiska był więc następujący: brak pracy powodował frustrację z powodu braku dochodów, co często stawało się zarzewiem wzajemnych sporów i konfliktów, jak również obustronnej agresji między małżonkami lub konkubentami. Brak pracy i pieniędzy ma wpływ na zachowanie obronne w postaci "ucieczek w alkohol" i zwiększone jego spożycie. Międzypokoleniowe przenoszenie choroby alkoholowej w rodzinach dysfunkcyjnych prowadzi do pogłębienia konfliktów rodzinnych, do degradacji osobowości członków rodziny oraz do współzależnienia. Badane kobiety potwierdzały w badaniach, że chciały zapobiec zwiększaniu spożycia alkoholu przez męża lub konkubina i często wspólnie spożywali przyniesiony do domu alkohol, co należy wiązać z występującym zjawiskiem alkoholizmu wśród badanych kobiet.

Cechy osobowościowe bezdomnych kobiet

Stwierdzić należy, że przeprowadzone badania osobowości bezdomnych kobiet Kwestionariuszem Osobowości Eysencka² w czterech wymiarach wskazują na konieczność prowadzenia indywidualnej i/lub grupowej terapii kobiet przebywających w schronisku. Badane kobiety wykazują poważne zaburzenia osobowości, które będą uniemożliwiały badanym prawidłowe funkcjonowanie w życiu społecznym.

Z uwagi na fakt, że aż 62,4% badanych kobiet przebywających w schronisku stanowiły matki z dziećmi problem socjalizacji matek jest priorytetowy, ponieważ dzieci mając zakodowany wzorec funkcjonowania społecznego swoich matek będą go stosowały w swoim dorosłym życiu. Dodam, że przez kilka lat prowadziłam wspólnie z koleżankami z Instytutu Psychologii UW oraz studentami kierunków: psychologia, pedagogika (K.N.P.) diagnozę oraz terapię psychologiczno-pedagogiczną dzieci przebywających w schronisku. Wynikiem

² P. Brzozowski, R. L. Drwal: *Kwestionariusz osobowości Eysencka (EPQ-R - Revised Personality Questionnaire - Revised)*, Wyd. Polskie Towarzystwo Psychologiczne, Warszawa 1995

tych badań są publikacje³. Niestety, ze względu na okres terapii i mobilność badanych nie udało się uchwycić empirycznie efektów terapii.

Bezdomność badanych kobiet jako sytuacja trudna⁴

Z przeprowadzonych badań bezdomnych kobiet wynika, że trafiały one do schroniska w wielu przypadkach w stanie skrajnego wyczerpania fizycznego i psychicznego, bardzo często uciekały z domu po kolejnym pobiciu, z dziećmi, w niekompletnym ubraniu, bez żadnego materialnego zabezpieczenia dla siebie i dzieci.

Badania wykazały, że bezdomne kobiety doświadczały sytuacji trudnych takich jak: sytuacji deprivacji, sytuacji przeciążenia, sytuacji utrudnienia, sytuacji konfliktowych i sytuacji zagrożenia.

Sytuacje deprivacji badanych kobiet dotyczyły niemożności zaspokojenia przez nie ważnych dla życia potrzeb. W czasie bezdomności, przed pobytem w schronisku, badane kobiety mówiły, iż doświadczały deprivacji pokarmowej, deprivacji sensorycznej, deprivacji emocjonalnej oraz deprivacji społecznej. Każdy rodzaj deprivacji doświadczanej przez bezdomne kobiety powodował zaburzenia w ich funkcjonowaniu indywidualnym i społecznym.

Deprivacja społeczna bezdomnych kobiet ma ścisły związek ze zjawiskami społecznej marginalizacji i jej skrajnej postaci ekskluzji, czyli wyłączenia np. z aktywności zawodowej w postaci bezrobocia, wyłączenie z konsumpcji w postaci niedostatku i ubóstwa, wyłączenie ze społeczności tzw. „normalnych” ludzi w postaci samotności i osamotnienia.

Badane bezdomne kobiety doświadczały wielokrotnie sytuacji przeciążenia, szczególnie jako ofiary przemocy wewnątrzrodzinnej, kiedy zmuszone były do funkcjonowania na granicy swojej fizycznej i psychologicznej wytrzymałości. Sytuacje utrudnienia badanych kobiet dotyczyły szeregu barier i utrudnień, które wystąpiły w ich bezdomności. Były to utrudnienia finansowe, zdrowotne, psychiczne, emocjonalne, które uniemożliwiały bezdomnym kobietom ich prawidłowe funkcjonowanie.

Sytuacje konfliktowe były wielokrotnie doświadczane przez bezdomne kobiety, szczególnie te, które doświadczały przemocy wewnątrzrodzinnej. Pozostawały one w stanie konfliktu wewnętrznego, kiedy badane kobiety były ofiarami przemocy i stawały wobec konieczności wyboru między jednakowo istotnymi wartościami takimi jak: ratowanie siebie i dzieci czy ratowanie partnera z nałogu alkoholizmu.

³ Białas A: *Skutki bezdomności matek dla postrzegania i funkcjonowania społecznego ich dzieci*, [w:] Materiały Międzynarodowej Konferencji n/t Ubóstwo a pomoc społeczna, red. Danuta Zalewska, Wrocław 1995r.;-

Białas A: *Dzieci bezdomnych matek*, Prezentacja badań mieszkanców Schroniska im. Sw. Brata Alberta we Wrocławiu! [w:] Materiały Sesji Naukowej w Instytucie Pedagogiki UW. organizowanej przez dr. Andrzeja Ladyzińskiego n/t "Każde dziecko jest wartoscia", Wrocław 1996; -

Białas A: *Psychospołeczne uwarunkowania bezdomności matek z dziećmi i kobiet samotnych na przykładzie badań podopiecznych schroniska im. Sw. Brata Alberta we Wrocławiu*, [w:] Materiały Ogólnopolskiej Konferencji n/t Bezdomności – stan i perspektywy, Wrocław 1997r.

⁴ Tomaszewski T. (red.) *Psychologia*, PWN, Warszawa 1982.

Tomaszewski T. (red.): *Psychologia ogólna*, PWN, Warszawa 1992.

Tomaszewski T.: *Główne idee współczesnej psychologii*, Wydaw. Akademickie "Żak", Warszawa 1998.

Tomaszewski T.: *Ślady i wzorce*, WSiP, Warszawa 1984.

Sytuacje konfliktowe są nieodłącznym elementem życia badanych kobiet. Zarówno matki z dziećmi, jak i kobiety samotne wielokrotnie sygnalizowały występowanie zagrożenia w ich życiu przed zamieszkaniem w schronisku. Kobiety będące ofiarami przemocy wewnątrzrodzinnej wielokrotnie doświadczały zagrożenia fizycznego w formie kopania, duszenia, ciągnięcia za włosy, drapania, bicia po głowie i innych częściach ciała, jak również zagrożenia psychicznego w postaci gróźb, że będą okaleczone czy zabite przez partnera alkoholika, zastraszania, poniżania, oskarżania, ciągłego krytykowania, ograniczania snu, pożywienia i zaspokajania innych podstawowych potrzeb.

Badane bezdomne kobiety wielokrotnie doświadczały w swoim życiu przemocy seksualnej, polegającej na zmuszaniu pod presją fizyczną lub psychiczną do aktów seksualnych z partnerem alkoholikiem wbrew własnej woli. Odmowa współżycia z alkoholikiem kończyła się kolejnym pobiciem i zagrożeniem zdrowia i życia.

Z przeprowadzonych badań wynika, że badane kobiety uciekały przed partnerem alkoholikiem w sytuacji skrajnego zagrożenia, kiedy obawiały się o swoje życie lub życie własnych dzieci. Działo się to najczęściej w stanie upojenia alkoholowego partnera badanej kobiety, który nie panował nad swoim zachowaniem.

Reasumując stwierdzić należy, że badane bezdomne kobiety przeżywały szereg sytuacji trudnych, które zakłócały ich psychofizyczne funkcjonowanie. Sytuacje trudne doświadczane przez bezdomne kobiety były zagrożeniem dla potrzeb, dążeń i wartości niezbędnych dla jednostki w prawidłowym funkcjonowaniu w wymiarze indywidualnym i społecznym. Badania potwierdziły, że sytuacje trudne wywoływały bezdomnych kobiet przykre przeżycia emocjonalne i stany silnego napięcia psychicznego, które są reakcją na przeciążenia psychiczne.

Sytuacje trudne kobiet przed pobytem w schronisku

Obliczenia komputerowe pozwoliły na pokazanie rozkładu gradacji sytuacji trudnych dla dwóch kategorii mieszkanek schronisk, tj. dla **kobiet samotnych** i dla **matek z dzieckiem**.

W kategorii kobieta samotna przed pobytem w schronisku najwyższy procent stanowiły sytuacje zagrożenia (21,9%), następnie sytuacje konfliktowe (21,0%), sytuacje deprivacji wystąpiły u 15,2% kobiet samotnych, sytuacje przeciążenia u 14,3% samotnych kobiet, sytuacje utrudnienia u 4,8% samotnych kobiet. W kategorii matka z dzieckiem najwyższy procent stanowiły sytuacje zagrożenia (33,2%) i sytuacje konfliktowe (31,0%). Sytuacje utrudnienia wystąpiły u 14,6% matek z dzieckiem, sytuacje przeciążenia wystąpiły u 13,3% matek z dzieckiem.

Sytuacje trudne kobiet w czasie pobytu w schronisku

W kategorii **kobieta samotna** 49,2% respondentek stwierdziło, że podczas pobytu w schronisku nie ma sytuacji trudnych. Badane samotne kobiety najczęściej wyrażały ten stan w określeniach:

- ☞ “Jest mi tutaj dobrze, mam jedzenie, spanie, własne łóżko. Niczego mi więcej nie potrzeba. Nie muszę się o nic martwić. Nie mam w schronisku żadnych kłopotów”;
- ☞ “W schronisku czuję się dobrze, niczego mi tutaj nie brakuje. Nigdy nie byłam tak ubrana jak teraz. Takich ubrań nigdy nie miałam”.

Brak odpowiedzi wystąpił u 41% badanych **samotnych kobiet**. Fakt ten tłumacząc faktem, że nie wszystkie kobiety chciały mówić o swojej sytuacji osobistej, niektóre mówiły, że nie czują się najlepiej. Inne obawiały się, że przez udzielanie szczegółowych odpowiedzi na temat schroniska mogą być ze schroniska wyrzucone i nie chciały stracić takiego zabezpieczenia socjalnego nie mając oparcia w najbliższej rodzinie.

Sytuacje konfliktowe wystąpiły u 6,6% badanych **samotnych kobiet** w czasie pobytu w schronisku. W tej kategorii kobiet żadna respondentka nie zgłaszała faktu wystąpienia sytuacji deprivacji. Natomiast w kategorii **matka z dzieckiem** 36,4% kobiet zgłaszało brak sytuacji trudnych. Kobiety najczęściej uzasadniały to następująco:

☞ „Wreszcie czuję spokój, bo nikt mnie nie bije i moich dzieci. Nie ma kłótni, awantur, wyzwisk. Nie mam problemów takich jakie miałam w domu z alkoholikiem. Nie myślę o tym jak wyżywić i ubrać dzieci. W schronisku mam wszystko”.

Również 36,4% respondentek stwierdziło, że w czasie pobytu w schronisku wystąpiły sytuacje konfliktowe dotyczące relacji między mieszkankami i personelem. Analiza zeszytu dyżurów prowadzonego w schronisku wskazuje, że między mieszkającymi w schronisku dochodzi do kłótni, wzajemnego wyzywania się. Występują też trudności w prawidłowej organizacji dyżurów w kuchni, czy w sprzątanii pomieszczeń w schronisku. Nie wszystkie kobiety dbają o pokoje, w których mieszkają. Z zeszytu dyżurów prowadzonego przez personel wynika, że na terenie placówki zdarzają się kradzieże przedmiotów należących do poszczególnych mieszanek. W takich sytuacjach personel jest zmuszony ingerować poprzez różne formy oddziaływania, które szczegółowo reguluje regulamin schroniska (patrz Aneks).

Brak odpowiedzi wystąpił u 18,4% respondentek. U 5,6% badanych matek z dziećmi wystąpiły sytuacje utrudnienia. Natomiast u 2,8% wystąpiły sytuacje deprivacji.

Badania potwierdziły, że bezdomność badanych kobiet jest sytuacją trudną, a nawet sytuacją bardzo trudną, ponieważ w wielu przypadkach były zagrożone podstawowe wartości takie jak: życie, zdrowie, byt materialny jak również osobista godność kobiet. Brak możliwości zaspokojenia podstawowych potrzeb fizycznych i psychicznych, ubóstwo, poczucie zagrożenia i załamanie się drogi życiowej badanych kobiet doprowadziły do destabilizacji i zaburzeń w ich funkcjonowaniu indywidualnym i społecznym.

Reasumując stwierdzić należy, że występuje duże nasilenie sytuacji trudnych u bezdomnych **kobiet samotnych i matek z dziećmi** przed pobytem w schronisku. Wiązać to należy z dużym obciążeniem psychicznym badanych kobiet. Konflikty rodzinne, przemoc psychiczna, fizyczna, werbalna, nierzadko seksualna powodowały wzrost napięcia i poczucie bezsilności. Stereotyp kulturowy nakazujący znoszenie takich sytuacji funkcjonował do pewnego czasu. Otwierane schroniska dla bezdomnych kobiet na terenie całego kraju umożliwiły badanym kobietom zmianę ich sytuacji życiowej.

Schronisko dla bezdomnych **kobiet samotnych i matek z dziećmi** od początku swojego istnienia świadczy szereg form pomocy. Badane respondentki wykazywały, że doświadczyły następujących form pomocy: pomoc materialna (35%), pomoc prawna (26%), pomoc w uzyskaniu dokumentów (11%), pomoc mieszkaniowa (11%), pomoc w znalezieniu pracy (10%), pomoc w umieszczeniu w innej placówce (7%).

Bezdomność badanych kobiet jako trudne problemy życiowe⁵

Zdecydowana większość badanych bezdomnych kobiet wskazywała na występowanie w ich życiu problemów bytowych związanych z rodziną, domem lub mieszkaniem oraz pracą (81%). W grupie problemów bytowych na pierwsze miejsce wśród badanych kobiet wysuwał się brak możliwości zdobycia własnego mieszkania oraz trudności w znalezieniu pracy.

⁵ Kuleczycki M.: *O tak zwanych nierozwiązywalnych problemach życiowych*, Prace Psychologiczne V, PWN, Warszawa–Wrocław 1976

Kuleczycki M.: *Psychologiczne problemy człowieka chorego*, Ossolineum, Wrocław 1971.

Kuleczycki M.: *Zasadnicze zagadnienia psychologii działalności życiowej człowieka*, Biuletyn Naukowo – Metodyczny – Wyższa Szkoła Oficerska Wojsk Inżynierskich, Wrocław 1985.

Respondentki podkreślały, że są to zasadnicze powody uniemożliwiające zdobycie samodzielności. Czuły się bezsilne i bezradne, ponieważ zdawały sobie sprawę, że przy ich bardzo niskich zasobach finansowych w postaci poborów, renty lub emerytury, alimentów lub zasiłków nie są w stanie zdobyć własnego mieszkania, przy ich obecnych cenach.

Na drugim miejscu znalazły się problemy podstawowe, na które wskazywało 17,9% badanych bezdomnych kobiet. W tej kategorii badane kobiety wskazywały na problemy swojego zdrowia przede wszystkim fizycznego lub psychicznego po doznanej sytuacji przemocy ze strony męża lub konkubina. Podkreślały też, że czują się niepotrzebne, z piętnem bezdomności, co odczuwają podczas relacji z innymi ludźmi. Szczególnie jest to mocno odczuwane podczas prób znalezienia pracy w różnych urzędach czy placówkach na terenie miasta Wrocławia. Wielokrotnie badane kobiety stwierdzały, że widziały zmianę nastawienia urzędników państwowych, gdy informowały, że mają zameldowanie czasowe w schronisku dla bezdomnych kobiet.

Należy zwrócić uwagę na fakt, że problemy integracyjne wystąpiły tylko u 0,5% badanych kobiet, co wiąże z sytuacją bezdomności badanych kobiet. Mieszkanie i praca to podstawowe wartości, do których dążą badane kobiety. Doznany uraz psychiczny powoduje, że ich potrzeby ograniczają się do tych wartości, które mogą im zapewnić potrzebę bezpieczeństwa.

Problemy bytowe nurtują 78,7% **kobiet samotnych** i 82,9% **matek z dziećmi**, co wskazuje na ogromną korelację. Właśnie niemożność rozwiązania problemów bytowych przez kobiety pozostające w schronisku ma decydujący związek ze zjawiskiem bezdomności. Podobnie układa się rozkład wskazań w grupie problemów podstawowych, gdzie 19,7% **kobiet samotnych** doświadczyło tych problemów i 17,1% **matek z dziećmi**.

Problemy integracyjne odczuwała tylko jedna samotna kobieta i związane one były głównie z ustaleniem jej filozofii życia. Była to kobieta z wyższym wykształceniem, która sprzedała mieszkanie w Warszawie i wybrała bezdomność z wyboru. Gdy wyczerpały się jej zasoby finansowe trafiła do schroniska dla kobiet we Wrocławiu. Wśród badanych **matek z dziećmi** ta grupa problemów nie wystąpiła. Matki z dziećmi przede wszystkim koncentrowały się na poszukiwaniu warunków do dalszej egzystencji, a taką możliwość dawało przede wszystkim mieszkanie, praca i rozwiązanie problemów występujących w danym układzie rodzinnym.

Bezdomność badanych kobiet jako syndrom wyuczonej bezradności⁶

Wg Ireny Pospiszyl dwie podstawowe grupy doświadczeń determinują rozwój „wyuczonej bezradności”:

1. Doświadczenia z dzieciństwa;
2. Doświadczenia wyniesione ze związków.

Rozkład odpowiedzi dotyczy obu grup badanych kobiet.

W kategorii **kobieta samotna** aż 87,1% badanych kobiet nie udzieliło odpowiedzi na pytanie badające występowanie w życiu danej kobiety syndromu wyuczonej bezradności. Na

⁶ Pospiszyl I.: *Przemoc w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1994.

Sędek G.: *Bezradność intelektualna w szkole*, Wydaw. Instytutu Psychologii PAN, Warszawa 1995.

Sedek G.: *Przegląd badań i modeli teoretycznych zjawiska wyuczonej bezradności*, Przegląd psychologiczny 1983, nr 26.

doświadczenia wyniesione ze związku wskazało 11,3% badanych **samotnych kobiet**. Tylko 1,6% respondentek wskazało na doświadczenia z dzieciństwa.

W kategorii **matka z dzieckiem** aż 73,7% badanych wskazało na doświadczenia wyniesione z dzieciństwa. Brak danych wystąpił w 16,7% przypadkach badanych kobiet. W tej kategorii 9,6% badanych wskazało na doświadczenia z dzieciństwa.

W I grupie - doświadczeń z dzieciństwa - najczęstszymi czynnikami wysokiego ryzyka rozwoju "wyuczonej bezradności" wymienianymi przez obie kategorie tj. **kobiety samotne i matki z dzieckiem** były: alkoholizm jednego lub obojga rodziców, przemoc fizyczna, sztywny tradycjonalizm oraz problemy zdrowotne.

W II grupie - doświadczeń wyniesionych ze związków - najczęściej wymienianymi czynnikami wysokiego ryzyka rozwoju "wyuczonej bezradności" były: przemoc fizyczna i psychiczna, patologiczna zazdrość i zaborczość ze skłonnością do izolowania jednostki oraz powtarzające się groźby zabójstwa, szczególnie nasilone w grupie matek z dzieckiem. Badane kobiety wskazywały na fakt, że do szczególnego okrucieństwa partnera życiowego dochodziło w stanie upojenia alkoholowego, kiedy uzależnienie od alkoholu osiągało fazę krytyczną lub chroniczną. Przemoc fizyczna i psychiczna w odczuciu kobiet była szczególnie dotkliwa, kiedy brakowało pieniędzy na alkohol. Wzrost spożycia alkoholu pociągało za sobą zwolnienie z pracy, co implikowało pojawienie się bezrobocia w rodzinie.

PODSUMOWANIE BADAŃ

Przeprowadzone przeze mnie badania na temat społecznych i indywidualnych uwarunkowań bezdomności kobiet pozwoliły mi na sformułowanie odpowiedzi na postawione przeze mnie pytania badawcze.

Na powstanie zjawiska bezdomności u badanych matek z dziećmi i kobiet samotnych miały wpływ następujące aspekty transformacji ustrojowej w Polsce w skali makrospołecznej: utrata pracy (2,30%), eksmisje „na bruk” (3,20%), ubóstwo (6,8%). Mimo, iż w makroskali zaistniały jeszcze inne czynniki, to nie odegrały one znaczącej roli w bezdomności badanych kobiet. Wymienione czynniki makrospołeczne mogły tworzyć warunki dla bezdomności badanych w śladowym wymiarze. Stąd należy uznać, że zmiana społeczna, uznawana przez właściwie wszystkich badaczy bezdomności za główny czynnik genezujący to zjawisko w stosunku do badanych nie uruchomiła spirali bezdomności. Tym samym za główne czynniki należy uznać indywidualne, w tym osobowościowe i mikrostrukturalne.

W skali mikrospołecznej przyczyną bezdomności badanych kobiet były specyficzne cechy rodziny macierzystej lub rodziny konkubinatu takie jak: konflikty rodzinne (28%), alkoholizm (23%), przemoc fizyczna (17%), ubóstwo w rodzinie (17%), niezaradność życiowa (5%), choroba psychiczna w rodzinie (1%).

Analiza cech rodziny pochodzenia badanych kobiet wykazała, że 27,9% badanych potwierdziło fakt występowania alkoholizmu w rodzinie swojej lub swojego partnera. Tylko 9,1% badanych kobiet zaprzeczyło na pytanie o występowanie alkoholizmu w rodzinie pochodzenia. Podkreślić należy, że aż 63% badanych kobiet nie chciało wypowiadać się na temat występowania alkoholizmu w rodzinie pochodzenia. Badane kobiety przejawiały tendencję do przenoszenia na swoich partnerów odpowiedzialności za swoją sytuację życiową.

Z czynników społeczno-demograficznych mających związek z pojawieniem się bezdomności u badanych kobiet to: wiek (37% badanych stanowiły kobiety w wieku produkcyjnym), wykształcenie (41,8% badanych kobiet posiadało wykształcenie podstawowe; 37,6% posiadało wykształcenie średnie), brak dochodów z pracy wystąpił u 38,8% osób badanych.

Przed podjęciem decyzji „bycia bezdomną” wszystkie badane kobiety przeżywały sytuacje trudne w tym: sytuacje zagrożenia (33,2%), sytuacje konfliktowe (31,0%), sytuacje deprivacji (15,2%), sytuacje przeciążenia (14,3%). W czasie pobytu w schronisku 49,2% osób badanych nie zgłaszało występowania sytuacji trudnych.

Problemy życiowe badanych kobiet miały następujący rozkład procentowy: problemy bytowe (81,5%) dotyczące głównie problemów rodzinnych i zawodowych, problemy podstawowe (17,9%) dotyczące zdrowia fizycznego i psychicznego. Problemy integracyjne stanowiły tylko 0,5% i związane były głównie z ustaleniem filozofii życia.

U badanych kobiet występuje syndrom wyuczonej bezradności w grupie doświadczeń wyniesionych ze związków (51,7%). Tylko 6,8% osób badanych wskazywało na doświadczenia z dzieciństwa. Aż 41,5% badanych kobiet nie chciało wypowiadać się na ten temat, tłumacząc ten fakt złym samopoczuciem fizycznym i psychicznym. Badania testem osobowości EPQ-R - Eysencka potwierdziły występowanie poważnych zaburzeń osobowości społecznej badanych kobiet, co implikuje konieczność prowadzenia dalszych badań nad tym problemem.

WNIOSKI

- * Badania potwierdziły, że bezdomność badanych kobiet jest uwarunkowana w niewielkim stopniu czynnikami makrospołecznymi, natomiast zasadnicze przyczyny leżą w obszarze mikrostruktury i cech indywidualnych takich jak: dysfunkcyjność rodziny, alkoholizm, ubóstwo, niezaradność życiowa, zaburzenia osobowości, niski poziom wykształcenia uniemożliwiający znalezienia pracy.
- * Przeobrażenia społeczno-ekonomiczne w transformacji ustrojowej w Polsce w latach 1989-1999 miały niewielki wpływ na pojawienie się bezdomności wśród badanych kobiet.
- * Bezrobocie, prywatyzacja przedsiębiorstw, likwidacja hoteli robotniczych, eksmisje „na bruk”, brak tanich mieszkań socjalnych, jak również brak ścisłych uregulowań prawnych w sytuacjach przemocy w rodzinach implikują utrzymywanie się stanu bezdomności wśród badanych kobiet.
- * Dysfunkcyjność rodzin macierzyńskich badanych kobiet determinowała ich stan bezdomności (49%).
- * Bezrobocie i ubóstwo w rodzinie bezdomnej kobiety, alkoholizm w rodzinie macierzystej i rodzinie pochodzenia, występowanie przemocy w rodzinie lub konkubinacie, brak oparcia w posiadanej bliższej lub dalszej rodzinie miały zasadniczy wpływ na pojawienie się w ich życiu zjawiska bezdomności.
- * Cechy osobowości bezdomnych kobiet takie jak: psychotyzm, neurotyzm, ekstrawersja oraz kłamstwo miały wpływ na zaistnienie w ich życiu zjawiska bezdomności.
- * Zaburzenia psychiczne badanych samotnych kobiet miały znaczący wpływ na zaistnienie w ich życiu zjawiska bezdomności (51,2%).
- Cechy położenia społecznego badanych kobiet takie jak: wiek, wykształcenie, zawód, liczba posiadanych dzieci, brak dochodów determinowały ich stan bezdomności.
- * Występowanie sytuacji trudnych w życiu bezdomnych kobiet przed pobytem w schronisku takich jak: sytuacji zagrożenia, sytuacji konfliktowych, sytuacji przeciążenia, sytuacji deprivacji oraz sytuacji utrudnienia miało duży związek ze stanem bezdomności.
- * Dominującymi problemami w życiu bezdomnych badanych kobiet są problemy bytowe (81,5%), związane z problemami rodzinnymi i zawodowymi oraz problemy podstawowe (17,9%) związane ze zdrowiem fizycznym i psychicznym.

- * Na syndrom wyuczonej bezradności wśród badanych bezdomnych kobiet składają się doświadczenia wyniesione ze związków (51,7%).
- * Przeprowadzone badania wykazały, że problem bezdomności ma ważny aspekt mikrospołeczny, ale i indywidualny i należy jak najszybciej dążyć do opracowania szczegółowej polityki społecznej wobec ludzi bezdomnych, jak również opracować kierunki oddziaływań w przypadku matek bezdomnych i ich dzieci w celu zmniejszenia negatywnych skutków zjawiska, szczególnie w wymiarze osobowym i socjalizacyjnym.
- * Dążyć należy do opracowania sposobów rozwiązywania problemów pedagogiczno-psychologicznych matek bezdomnych i ich dzieci, celem prewencji bezdomności. W przeciwnym wypadku można przewidywać, że wzrost liczby bezrobotnych, zmiana prawa lokalowego, możliwość eksmitowania lokatorów nie płacących czynszu, jak również zwiększająca się patologia życia społecznego w tym takich jak narkomania, alkoholizm, przestępczość, przemoc w rodzinie spowoduje konieczność zakładania nowych schronisk i zwiększenie klientów schronisk dla ludzi bezdomnych, co będzie zjawiskiem niekorzystnym w kontekście społecznym i indywidualnym.

Bibliografia

- Bartosz B., Błażej E.: *O doświadczaniu bezdomności*, SCHOLAR, Warszawa 1995.
- Bassuk E.L.: *Bezdomne rodziny w Stanach Zjednoczonych*. Świat Nauki 1992, nr 2.
- Bassuk E.L. (red.): *The Mental Health Needs of Homeless Persons. New Directions in Mental Health Services*, San Francisco: Jossey-Bass, 1986.
- Białas A.: *Dzieci bezdomnych matek*, Prezentacja badań mieszkańców schroniska im. św. Brata Alberta we Wrocławiu, Maszynopis referatu wygłoszonego w czasie trwania Konferencji Naukowej na temat „Każde dziecko jest wartością”, Instytut Pedagogiki UW., Wrocław 1996.
- Braģiel J.: *Rodzinne i osobowościowe uwarunkowania sukcesu szkolnego dziecka z rodziny rozwiedzionej*, Uniwersytet Opolski, Opole 1994.
- Chmielewska M.: *Ludzie bezdomni*, „Tygodnik Powszechny” 1998, nr 26.
- Chmielowski A.: *Dzielić się kromką chleba*, Zarząd Główny Towarzystwa Pomocy im. św. Brata Alberta w Rzeszowie, Rzeszów 1995.
- Chrapkowska - Zielińska A.: *Pomoc bezdomnym*, Opieka - Wychowanie - Terapia 1996, nr 3.
- Chrapkowska-Zielińska A.: *Pomoc bezdomnym*, „Opieka-Wychowanie-Terapia” 1996, nr 3.
- Chrapkowska-Zielińska A.: *Schronisko dla bezdomnych w Bydgoszczy*, Polityka Społeczna 1993, nr 11/12.
- Dolnośląski Urząd Wojewódzki, wydział Zarządzania Kryzysowego Ochrony Ludności i Spraw Obronnych, *Informator, Schroniska i Jadłodajnie dla bezdomnych i ubogich we Wrocławiu*, Wrocław-Zima 1999/2000.
- Duracz-Walczak A.: *Zwalczajmy skutecznie bezdomność w Polsce*, Wydaw. Stowarzyszenie Pomocy Bezdomnym, Warszawa 1997.
- Duracz – Walczak A.: *Zarys zasad polityki społecznej wobec bezdomnych w świetle ustawy z dnia 29 listopada 1990r. o pomocy społecznej*, Problemy Socjologiczne 1992, nr 3.
- Duracz - Walczak A.: *Bezdomni i pogardzani*, Polityka 1992, nr 23.
- Duracz-Walczak A.: *Bezdomni*, Warszawa 1996, Wydaw. Centrum Rozwoju Służb Społecznych, Warszawa 1996.

- Dźwierzynska K.: *Bezdomność jako problem społeczny - uwarunkowania*, Uniw. Śląski, Katowice 1996. (praca magisterska)
- Florczak J.: *Bezdomni w Polsce. Działalność Towarzystwa Pomocy im Adama Chmielowskiego*, [w:] *Bezdomność Roczniki Naukowe Caritas*, Warszawa 1997.
- Florczak J.: *Problem bezdomności w Polsce współczesnej w świetle badań dwóch placówek dla bezdomnych mężczyzn prowadzonych przez Towarzystwo Pomocy im. Adama Chmielowskiego*, Maszynopis pracy magisterskiej U.W.: Warszawa 1987.
- Gabryel P.: *Dworzec dla bezdomnych*, Ekspres Reporterów, Warszawa 1986.
- HOMELESS. Programs and the People They Serve. Summary Report, Findings of the National Survey of 'Homeless Assistance Providers and Clients, December 1999.*
- Homes for the Homeless, Institute for Children and Poverty, Ten Cities: A Snapshot of Family Homelessness Across America, 1997-1998.*, New York, NY: Institute for Children and Poverty, 1998.
- Informatory dla bezdomnych za lata 1998, 1999*, Wyd. Ministerstwa Pracy i Polityki Socjalnej, Warszawa.
- Jamrozik A., Nocella L.: *The Sociology of Social Problems. Theoretical Perspectives and Methods of Intervention*, Cambridge University Press 2000.
- Jan Paweł II, *Orędzie na Wielki Post 1992*, [w:] *Bezdomność*, Roczniki Naukowe Caritas, Warszawa 1997.
- Ks. Śledzianowski J.: *Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta a bezdomność*, Wydaw. Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta, Wrocław 1995.
- Kulczycki M.: *O tak zwanych nierozwiązywalnych problemach życiowych*, Prace Psychologiczne V, PWN, Warszawa–Wrocław 1976
- Kulczycki M.: *Psychologiczne problemy człowieka chorego*, Ossolineum, Wrocław 1971.
- Kulczycki M.: *Zasadnicze zagadnienia psychologii działalności życiowej człowieka*, Biuletyn Naukowo - Metodyczny - Wyższa Szkoła Oficerska Wojsk Inżynieryjnych, Wrocław 1985.
- Kulik A., Szczęsny J.: *Ludzie bezdomni*, „Wprost” 1998, nr 49.
- Kultura bezrobocia*, Forum 1998, nr 6.
- Kupiec Wł.: *I w Polsce są bezdomni*, Prawo i Życie 1989, nr 2.
- Legeżyńska A.: *Dom i bezdomność w poezji Ewy Lipskiej*, „Pamiętnik Literacki” 1996, z. 1.
- Liebow E.: *Tell Them Who I Am, The Lives of Homeless Women*, The Free Press, New York 1993.

- Mieczkowski A.: *Dzieła miłosierdzia chrześcijańskiego w Polsce i archidiecezji lubelskiej*, Norbertinum 1997.
- Miejskie schronisko dla bezdomnych kobiet, zasady funkcjonowania, charakterystyka zbiorowości pensjonariuszek schroniska*, Praca Socjalna 1993, nr 4.
- Obwieszczenie Ministra Pracy i Polityki Socjalnej z dnia 28 lutego 1997 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o zatrudnieniu i przeciwdziałaniu bezrobociu (Dz.U. 1997 Nr 25 poz. 128).
- Obwieszczenie Ministra Pracy i Polityki Socjalnej z dnia 6 marca 1996 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o zatrudnieniu i przeciwdziałaniu bezrobociu (Dz.U. 1996 Nr 47 poz. 211).
- Odwyk dla bezdomnych w Czarnej koło Wołomina*, „Świat Problemów” 1998, nr 3.
- Ogonowska I.: *Bezdomność w krajach Wspólnoty Europejskiej w latach 1991-1992*, Warszawa 1994.
- Pospiszyl I.: *Przemoc w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1994.
- Przybyłowski P.: *Autostereotyp i stereotyp, Motywy działania w opinii własnej, związki ze strukturami społecznym bezdomnych mężczyzn*, maszynopis referatu Ogólnopolskiej Konferencji. „Bezdomność - stan i perspektywy” Wrocław 1997.
- Przymeński A.: *Bezdomność - społeczno-ekonomiczne uwarunkowania zjawiska na przykładzie Poznania*, Praca Socjalna 1997/3.
- Przymeński A.: *Bezdomność w Polsce. Definicja zjawiska – maszynopis referatu wygłoszonego na Ogólnopolskiej Konferencji „Bezdomność – stan i perspektywy”*, Wrocław 1997.
- Przymeński A.: *Co wiemy o bezdomności*, Samorządowy Informator Społeczny 1994/6.
- Rachtans P.: *Śląskie ubóstwo*, „Solidarność” 1981, nr 4.
- Reszke I.: *Stereotypy bezdomnych i opinie o bezrobociu w Polsce*, Wydaw. Fundacja im. Friedricha Eberta Warszawa 1995.
- Reszke I.: *Stereotypy bezdomnych i opinie o bezrobociu w Polsce*, Fundacja im. Friedricha Eberta, Warszawa 1995.
- Rybka Z. (red.): *Św. Brat Albert – idea żywa Towarzystwo Pomocy im. Brata Alberta*, Rzeszów 1995.
- Sadowska-Mussein A., *Wymeldowani donikąd*, „Polityka” 1988, nr 37.

- Sidorowicz S.: *Zaburzenia psychiczne u osób bezdomnych*, maszynopis referatu wygłoszonego w czasie trwania Ogólnopolskiej Konferencji na temat: *Bezdomność – stan i perspektywy*, Wrocław 10 – 11 kwietnia 1997.
- Sołtysiak T. (red.): *Zjawiska patologii społecznej*, WSP w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1995.
- Sołtysiak T.: *Powiązania bezdomności z zachowaniami patologicznymi*, Problemy Alkoholizmu 1997, nr 2-3.
- Tomaszewski T. (red.) *Psychologia*, PWN, Warszawa 1982.
- Tomaszewski T. (red.): *Psychologia ogólna*, PWN, Warszawa 1992.
- Tomaszewski T.: *Główne idee współczesnej psychologii*, Wydaw. Akademickie “Żak”, Warszawa 1998.
- Tomaszewski T.: *Ślady i wzorce*, WSiP, Warszawa 1984.
- Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta, *Instrukcja zakładania i prowadzenia schroniska św. Brata Alberta – Regulamin schroniska św. Brata Alberta*, Wrocław 1990.
- Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta, Rzeszów – Przemyśl 1995, *Święty Brat Albert - idea żywa*, Materiały z sesji naukowej z okazji 150 rocznicy urodzin św. Brata Alberta.
- Ustawa o pomocy społecznej [w:] (Dz. U. 1990 Nr 87 poz 506 wraz ze zmianami Dz.U. 1993 Nr 13 poz. 63).
- Ustawa z dnia 14 czerwca 1996r. o zmianie ustawy o pomocy społecznej oraz ustawy o zatrudnieniu i przeciwdziałaniu bezrobociu (Dz.U. 1996 Nr 100 poz. 459).
- Wojtaś J.: *Bezdomność i bezdomni we Wrocławiu*, Maszynopis pracy magisterskiej, UW, Wrocław 1991.